

**ՀԱՅՈՑ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԿԱՆ
ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ**

DOI: 10.54412/2738280X-2022.1.2-13

Դիլբարյան Նարինե

Երևանի պետական համալսարան

բ.գ.թ., ԵՊՀ դոցենտ

narine.dilbaryan@ysu.am

Բանալի բառեր. հայոց տեղանուններ, նախալեզու, ենթաշերտ, բառակազմություն, ածանցում, բառաբարդում, հնչյունափոխություն:

Յուրաքանչյուր լեզվի բառապաշար բաց համակարգ է, որը ոչ թե քարացած, այլ շարունակաբար փոփոխվող միավորների ամբողջություն է: Բառապաշարի տեղաշարժերն ուղղակիորեն արտահայտում են այդ լեզվի կրող հանրության կյանքի զարգացումը բոլոր ոլորտներում՝ սկսած քաղաքականությունից, տնտեսությունից, մինչև հոգևոր մշակույթ և լեզվամտածողություն: Բաց համակարգ ներկայացնող բառապաշարի մեջ տեղանունները կազմում են հարաբերականորեն փակ ենթահամակարգ, որովհետև այս բառաշերտում փոփոխություններ թեև կատարվում են, սակայն շատ ավելի դանդաղորեն. տեղանունների համար ժամանակն ավելի դանդաղ է հոսում, և գոյության հաշվարկային միավորը ոչ թե դարերն են, այլ հազարամյակները: Անգամ այլալեզու նվաճողների ասպատակությունները կամ երկարամյա տիրապետությունը տեղանունների վրա անդրադառնում են ոչ այնքան արմատական փոփոխություններով, որքան հնչյունական պատկերի խաթարմամբ, նվաճողները կամ բնակիչների նոր մեծամասնությունը բնիկ տեղանունների արտասանությունը համապատասխանեցնում է իր հնչարտաբերական հնարավորություններին և ոչ թե վերանվանում դրանք: Ճիշտ է, տեղանունների բառաշերտում կան այնպիսի միավորներ,

որոնք առավել ենթակա են ժամանակի ընթացքին, ինչպես օրինակ՝ բնակավայրերի անունները, իսկ լեռնանունները և ջրանունները այս ենթահամակարգի ամենակայուն միավորներն են:

Ա. Մարգարյանն իր «Ժամանակակից հայոց լեզու. Բառագիտություն» աշխատության մեջ գրում է. «Լեզվի բառապաշարը մի հայելի է, որը պատկերում է ժողովրդի պատմական կյանքը, ցույց է տալիս, թե նա այլ ցեղերի, ժողովուրդների, ազգերի հետ ինչպիսի շփումներ, տնտեսական-հասարակական ինչպիսի կապեր ու հարաբերություններ է ունեցել տարբեր ժամանակներում»¹:

Տեղանուններն այս տեսանկյունից առավել հարուստ պատմական վավերագրեր են, որոնց ուսումնասիրության և ստուգաբանության միջոցով հնարավոր է բացահայտել ցանկացած տարածքի հնաբնակների և հետագա նվաճողների կամ խաղաղ վերաբնակների լեզվական ինքնությունը, անվանված աշխարհագրական օբյեկտների կամ բնակավայրերի նախնական տեսքն ու բնութագրական հատկանիշները: Ռուս տեղանվանագետ Վ. Նիկոնովը, անդրադառնալով տեղանվանագիտության զարգացման միտումներին, արձանագրում է, որ վերջին տասնամյակներում տեղանվանագիտական հետազոտություններում ծանրության կենտրոնը ծագումնաբանությունից տեղափոխվում է դեպի բառակազմություն. «Տեղանվանագիտությունը դուրս է գալիս մանկական տարիքից, երբ նրան հետաքրքրում էր միամիտ հարցը. «Ի՞նչ է նշանակել այս անվանումը»: Գիտությունը սկսվում է այնտեղ, ուր հետաքրքրասիրությունը բարձրանում է օրինաչափությունների որոնման մակարդակի»²: Տեղանունների բառակազմական քննությունը թույլ է տալիս բացահայտել տվյալ լեզվին բնորոշ տեղանվանակերտ միջոցները, տիպաբանությունը, վերականգնել որոշակի տարածքների աղավաղված կամ անգամ կորսված տեղանվանական շերտերը, իսկ համաժամանակյա կտրվածքով դա հնարավորություն է

¹ Ա.Ս.Մարգարյան, *Ժամանակակից հայոց լեզու. Բառագիտություն*, Ե., 1993, էջ 126:

² Никонов В.А., *Славянский топонимический тип/ Географические названия*, М.1962, էջ 17:

ստեղծում նոր տեղանուններ կազմելիս հարագատ մնալ տվյալ լեզվի բնույթին և հնի հետ ոչ թե հակասության մեջ մտնող, այլ նոր տեղանունների մնայուն, տրամաբանական ու ներդաշնակ, ժառանգորդական կապը պահպանող ենթահամակարգ ձևավորել:

Բառակազմության տեսանկյունից, ինչպես լեզվի սովորական բառերը, տեղանունները բաժանվում են արմատական, պարզ և բաղադրյալ կառույցների, որոնք բառակազմական վերլուծության ընթացքում վերածվում են մեկից ավելի բաղադրիչների: Գ. Ջահուկյանը, անդրադառնալով բուն հայկական տեղանունների կազմությանը, առանձնացնում է 4 տիպ. 1) բաղադրյալ (տեղանուն-բառակապակցություններ), 2) բարդ, 3) ածանցավոր, 4) պարզ: Ընդ որում նշում է, որ բաղադրյալ տեղանունները հաճախ ունեն իրենց զուգաձև բարդ տարատեսակները, մասամբ ըստ էության՝ *Ազոավուցքար-Ազոավաքար, մասամբ ըստ գրության՝ Ձորոյ փոր-Ձորովոր (Ձորափոր)*³:

Բարդ և բաղադրյալ տեղանունների կազմության խոսքիմասային հիմնական մանրակաղապարները հետևյալն են՝ ա) տեղանուն + տեսականիշ (նոմենկլատուրային) բառ, այս մանրակաղապարի տեղանունները մեծաթիվ են, դրանք, որպես կանոն, բառակապակցական անվանումներ են, զորօրինակ՝ *Արաքս գետ, Մասիս սար, Մասրիկ գյուղ, Մասրիկ գետ, Արարատ լեռ, Արարատ քաղաք* և այլն, բ) ցեղանուն + տեսականիշ (նոմենկլատուրային) բառ, սա հնագույն տեղանուններին բնորոշ մանրակաղապար է, որտեղ գերակշռում են բարդությունները՝ օրինակ՝ *Գեղամալեռ, Երասխագետ, Երասխաձոր, Հայաշեն, Հայաբերդ*, գ) անձնանուն + տեսականիշ (նոմենկլատուրային) բառ, դարձյալ շատ տարածված տեղանվանակերտման եղանակ է բոլոր ժամանակներում՝ հատկապես եթե անձնանուններին միավորենք դիցանունները՝ *Հայկաձոր, Հայկաշեն, Բագրատաշեն, Տիգրանակերտ, Վահագնավան, Չարենցավան, Սևակավան* և այլն: դ) Հասարակ գոյական + տեսականիշ (նո-

³ Գ.Բ. Ջահուկյան, *Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան*, Ե., 1987, էջ 412-413:

մենկալատուրային) բառ. տեղանվանաստեղծման գործընթացում ամենահաճախ կիրառվող մանրակաղապարն է բարդ կամ բառակապակցական միավորների դեպքում, ինչպես օրինակ՝ *Կտուց անապատ, Գայլ գետ, Սապատ լեռ, Անգեղաբերդ, Գութանասար, Դաշտաբերդ, Վանաձոր, Եղեգնաձոր, Վիթասար, Արջաբերդ, Օձաթաղ և այլն*: ե) Ածական + տեսականիշ (նոմենկալատուրային) բառ, օրինակ՝ *Պարզ լիճ, Սև լիճ, Աղի լիճ, Սառնաղբյուր, Հարթաշեն, Բարձրաջուր, Բարձրագետ և այլն*: գ) Թվական + տեսականիշ (նոմենկալատուրային) բառ, այս մանրակաղապարն ունեցող տեղանունները հայերենում սակավաթիվ են և, որպես կանոն, թվային շարք են կազմում հատկապես մանրատեղանուններ կազմելիս, օրինակ՝ *Առաջին գյուղ, Երկրորդ գյուղ, Երրորդ գյուղ, Չորրորդ գյուղ, Առաջին մաս, Երկրորդ մաս, Երրորդ մաս, Առաջին զանգված* (ամբողջական անվանումը *Նորքի առաջին զանգված* և հաջորդաբար մինչև *Իններորդ զանգված*), *Երկրորդ զանգված, Երրորդ զանգված, Չորրորդ զանգված ...*

Եթե տեղանունները դիտարկենք զուտ բառակազմության տեսանկյունից, ապա, ինչպես արձանագրում է Լ.Հովսեփյանը, լեզվի բառակազմական տարրերի զուգորդումների ամբողջ բազմազանությունը կարող է հանգել երկու գլխավոր հիմնակաղապարի՝ 1) հիմք+հիմք և 2) հիմք+ածանց: Հիմքերի զուգորդությունները միմյանց հետ ընդունված է կոչել բարդություններ կամ բարդ բառեր, հիմքի և ածանցի զուգորդությունները՝ ածանցավոր բառեր⁴: Այն կազմությունները, որոնք պարունակում են մեկից ավելի հիմքեր + ածանց(ներ)՝ բարդ ածանցավոր բառեր: Իր «Գրաբար բառակազմությունը» աշխատության մեջ նա առաջարկում է համապատասխան պայմանական նշաններ բառակազմական կաղապարները ներկայացնելու համար, որոնց միջոցով կնշենք նաև հայկական տեղանունների բնութագրական, արդյունավետ կառույցները: Ըստ այդմ՝ S - սկզբնահիմք, a - ածանց, f - քերականական մասնիկ կամ թեքույթ, j - հոդակապ, c - շաղկապ, p - նախդիր: Հիմքի հնչյունափոխ-

⁴ Հմմտ. Լ.Հովսեփյան, *Գրաբարի բառակազմությունը*, Ե., 1987, էջ 56:

ված կամ ձևավոր տարբերակը նշվում է S, գործրինակ՝ Լճաշեն > ՏյՏ, քերականական ձևավորում ունեցող հիմքը S^f՝ Անգեղատունք > ՏյՏ^f, կրկնավորներն ընդգծվում են SS՝ Գորգոր > SS, բաղադրիչների անջատ գրությունը ևս նշվում է գծիկով՝ S-S, Սև սև > S-S:

Հայկական բոլոր բարդ տեղանունների, լինեն լեռնանուն, ջրանուն, բնականուն, ամենատարածված կաղապարներից են ՏյՏ-ը, ՏյՏ-ը, SS-ը, վերջիններս բառակապակցությունների միացման հետևանքով առաջացած կցական կառույցներ են՝ որոշիչ-որոշյալ շարահյուսական հարաբերություններով: Ի տարբերություն լեզվի սովորական բառերի, տեղանունների հիմնակաղապարները բոլոր լեզուներում բավական սահմանափակ են:

Այժմ բերենք բարդ տարատեսակ տեղանունների բնորոշ օրինակներ իրենց կաղապարներով:

SjS – *Աստվածաշեն, Ագատաշեն, Արշամաշատ, Երեզնավան, Գայլահովիտ, Գեղաշեն, Գանձաձոր, Գավառագետ, Ջոլաքար, Ջովաշեն, Փառախոտ, Խաչափայտ, Նիգատուն, Հավասար, Հարսնաքար, Հավաթաղ, Հայկաջուր, Փշավան, Փոքրասար, Օձաբերդ, Օձապորտ, Միագլուխ, Պառավաքար, Ծովասար, Արքայաձոր, Պայտապար, Յողասար, Փայտատեղի,*

SjS – *Անահտաձոր, Աղավնատուն, Արծվաբերդ, Գարեձոր, Իծաձոր, Ծաղկահովիտ, Մթնաձոր, Բարեբեր, Սրաշեն, Սրաբեկ, Քթաշեն, Քթափոր, Ոսկեպար, Կռասար, Շիկահող, Սրաբերդ, Սրաշեն, Մթնաձոր, Ձիթահող, Միսալիճ, Գնդասար, Շնաթաղ, Կապուտկող, Տիկնաքար, Մոխրակույտ, Գինեգույն, Կռաթաղ, Կռասար,*

SjS^f – *Գինեբեր, Բարեբեր, Զինակեր, Մոխակեր, Սրբահան, Այգենիստ, Ձիթահան, Զրմուտ, Զրվեժ, Խնածախ,*

SjS^f – *Կաթնատու, Գայլատու, Բարձրաղիք, Ամպախաղաց, Լանջանիստ, Վարդածին, Պայտաթափ, Ուշաթափ, Թագառու, Տանձավեր, Խանձավեր, Գեղաղիք, Արևածագ, Ձորակապ,*

SS – *Ծակքար, Խորջուր, Իշխանբլուր, Կուկուձոր, Զարեհավան, Սպորջուր, Նորավան, Մեծջուր, Խոփձոր, Հավդուն, Հայձոր, Գիժգետ, Պաղաղբյուր, Օձձոր, Մոխիովիտ, Ճապաղջուր, Կովշատ, Հայ-*

պատ, Ձիզկատար, Հացտուն, Քաջքար, Սևսար, Սևկատար, Կեռքիթ, Կեռլիճ,

SS - *Խոտրջուր, Ջրհոր, Կիզքար,*

SS^f - *Կովկուլ, Կրակծին,*

SS – *Ծործոր, Ծակծակ, Խորխոր, Սուրսուր, Խաշխաշ, Սառսառ, Հերհեր, Ջախջախ, Չրոչրո* և այլն:

Հայկական տեղանունների կազմում հնարավոր է նաև մեկից ավելի հիմքեր + ածանց՝ հիմնակաղապարը, որը, սակայն ավելի սակավ է հանդիպում, քան հիմք+հիմք և հիմք+ածանց կազմությունները: Բերենք բարդաձանցավոր տեղանունների բնութագրական օրինակներ՝ վերստին նշելով, որ այս հիմնակաղապարը հազվադեպ է մեր տեղանուններում, ընդ որում բարդաձանցավոր տեղանուններում ամենահաճախ հանդիպող ածանցը հոգնակերտ-տեղանվանակերտ -ք-ն է, որը գործունակ էր հնագույն, հին և մասամբ միջին շրջաններում, տեղանվանակերտման նոր և նորագույն փուլերում գործունակ չէ, խոսքի մեջ հաճախ ընկնում է՝

Մատաղաբլուրք > Մատաղաբլուր, Քարաբակք > Քարաբակ:

Sj(S^fa) - *Ձիթահանք, Շնաքարք, Լուսաբերք, Լուսատուք,*

Sj(Sa) - *Շնաքարք, Ոսկեգետակ, Անասնաթաղական*

Sj(Sa) – *Շաղագոմք, Քարահատակ, Վարդաբլուրք, Գայլատուք,*

S(Sa) – *Սառնակունք, Բյուրակունք,*

(SS)a – *Պաղակնուտ, Գետափնյա, Խաչաղբիւրք, Յոթնփորական, Մեծամուրք,*

(Sa)S - *Վանքձոր, Թագավորազգ,*

(Sa) jS^f – *Թագավորանիստ, Արեգակնածագ, Հավքախաղաց, Հանքաձոր, Ջանգակատուն,*

(SjS)a – *Մեծավանք, Եռագլուխք, Խաչաթոռք, Մատաղաբլուրք, Վարդանաբակք, Հարթագոմեր Նորաշենիկ, Պահակասար:*

Ածանցավոր տեղանուններին զուգահեռ՝ տեղանվանագիտության մեջ ընդունված է առանձնացնել, այսպես կոչված, թեքույթային (ֆլեքսիվ) տեղանվանախումբը: Սակայն կարծում ենք, որ տեղանունների պարագայում, ելնելով դրանց իմաստային և կիրառա-

կան յուրահատկություններից, դրանք որոշ պայմանականությամբ կարելի է միավորել ածանցավոր կազմությունների հետ մի խմբում՝ տարբերություն չդնելով բառակազմական և բառահարաբերական ձևայինների միջև: Այսինքն՝ պայմանավորվում ենք, որ հոգնակերտները կամ սեռականի և այլ հոլովների վերջավորությունները տեղանունների կազմում ունեն ածանցական արժեք:

Արմատական տեղանունները բնականաբար մենաձևայթ են, իսկ նրանց հակադրվող բաղադրյալ տեղանունները՝ բազմաձևայթ, ընդ որում այդ ձևայինները կարող են լինել և՛ հիմնական, և՛ երկրորդական: Մեկ կամ ավելի հիմնական և մեկ կամ ավելի երկրորդական ձևայիններից կազմված հայկական տեղանունների, այսինքն՝ պարզ և բարդածանցավոր կառույցների ի մի բերումը և քննությունը հնարավորություն է տալիս բացահայտել այն ածանցները, որոնք դարերի ընթացքում իրենց այլ իմաստների հետ մեկտեղ ձեռք են բերել զուտ տեղանվանակերտ արժեք, ընդ որում երբեմն նման դեպքերում կարելի է խոսել ածանցների ոչ միայն բազմիմաստության, այլև համանունության առաջացման մասին, երբ հնչունական կազմով նույն ածանցներն իմաստով հստակ տարբերակվում են: Այսպես՝ *-ական* վերջածանցը հայերենում անուն խոսքի մասերից և բայարմատներից ու մակբայներից հարաբերական ածականներ կազմող կենսունակ, արտադրողական ածանցներից է, որը միաժամանակ նաև տեղանվանակազմիչ հայկական ածանցներից է, ինչպես անցյալում, այնպես էլ այսօր: Տեղանունների՝ Արցախյան շարժումից հետո սկսված հայացման, վերանվանման վերջին գործընթացը ցույց տվեց, որ *ական* ածանցը կայուն տեղանվանական կաղապարներ է ստեղծել և ստեղծում հայերենի զարգացման բոլոր փուլերում:

Բերենք հայտնի վերանվանումների բնորոշ օրինակներ՝ *Ձանգելյան – Կովսական, Ջաբրայիլ – Ջրական, Վերին Կորչլու – Ջորական, Ալիսալի – Արվական, Կուբաթլու-Մանասար* և այլն: Նման իրողություններն ապացուցում են, որ ածանցները ոչ միայն

բառակազմական, այլև իմաստաբանական արժեք են ստանում լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում:

Էդ. Աղայանի սահմանմամբ. «Ածանցումներն այն համադրական բաղադրություններն են, որոնք իրենց կազմում ունեն մեկ և ավելի ածանցներ (երկրորդական բառակազմական ձևայիններ) .... Իրենց կազմում ածանց կամ ածանցներ ունեցող համադրական բաղադրությունները կոչվում են ածանցավոր բառեր»⁵: Ըստ ածանցների քանակի՝ ածանցավոր բաղադրությունները լինում են մենաածանց, նման տեղանուններն ամենահաճախադեպն են, դրանք կազմված են մեկ արմատից և մեկ ածանցից՝ *Արև-ուտ, Արեգ-ունի, Ձոր-ակ, Շաղ-իկ, Հեր-ական, Ջր-ական*, և բազմաածանց՝ բաղկացած մեկ արմատից և մի քանի ածանցից. տեղանունների պարագայում այսպիսի կառույցները շատ ավելի սակավ են հանդիպում, քան մենաածանցները: Բերենք բազմաածանց տեղանունների օրինակներ՝ *Ավետ-արան-ոց, Կայ-ան-իկ, Դաշտ-իկ-ք*: Բավական տարածված են մենաածանց բարդ տեղանունները, հատկապես երկարմատ՝ *Հայկ-ագ-յան, Ջր-ափ-ի, Արտ -ա -բույն-ք, Ուղտ-ակ-ունք ...*

Ածանցները բաղադրական հիմքին միանում են և՛ սկզբից, և՛ վերջից: Ածանցներն ինքնին օժտված են որոշակի իմաստով, ուստի ճիշտ չէ դրանք դիտարկել իբրև աննշանակ մասնիկներ, որովհետև դրվելով բառերի կամ արմատների վրա՝ ածանցները փոփոխում են նրանց իմաստները և ստեղծում նոր բառեր⁶: Գ. Ջահուկյանը, քննելով ածանցման դերը հայկական տեղանունների առաջացման ընթացքում, նշում է. «Բուն հայկական ծագման տեղանունների մեջ ածանցավոր կազմությունները բաղադրյալ և բարդ տեղանունների համեմատությամբ ավելի փոքր տեղ են գրավում: Մասնավորապես քիչ են բուն հայկական հիմքերով և հայկական ածանցներով կազմությունները»⁷:

Լեզուները դարերի ընթացքում ձևավորում են իրենց տեղանվանական տիպը, այսպես՝ սլավոնական լեզուներին բնորոշ են

⁵ Էդ. Բ. Աղայան, *Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն*, Ե., 1984, էջ 279:

⁶ Տե՛ս Ս. Ա. Էլոյան, *Ածանցները ժամանակակից հայերենում*, Ե., 1963, էջ 23:

⁷ Տե՛ս Գ. Բ. Ջահուկյան, *Նշյալ աշխատությունը*, էջ 415:

ածանցավոր տեղանունները, գերմանական լեզուներին՝ բարդ տեղանունները⁸, իսկ հայերենի հին և հնագույն շրջանում տեղանուններ որպես կանոն կազմվել են արմատական բառերից, որոնք կա՛մ մաքուր ձևով էին դառնում տեղանուն, կա՛մ թեքված՝ հոգնակի ուղղական կամ սեռական հոլովներով, իսկ հետագա շրջաններում տեղանուններ ստեղծվում էին բառաբարդման եղանակով՝ հիմնականում որոշիչ - որոշյալի կամ հատկացուցիչ - հատկացյալի իմաստ արտահայտելով:

Հայերենի նախածանցները, վերջածանցների համեմատությամբ, ավելի սակավաթիվ են և գործառական կամ ձևափոխության հատկանիշներով սահմանափակ: Տեղանունների բառակազմական քննությունը ցույց է տալիս, որ նախածանցավոր կազմությունները խիստ հազվադեպ են, ընդ սմին՝ տեղանուններում վկայված են հիմնականում խոր հնադարից եկող հայերենի ժխտական անցանցները կամ, ինչպես Մ.Աբեղյանն է կոչում՝ բացասական մասնիկները, և ոչ թե 6-րդ դարում հունարան հեղինակների լեզվաշինարար ջանքերով ստեղծված շուրջ երկու տասնյակ համեմատաբար երիտասարդ դրական նախածանցները: Բերենք նախածանցավոր տեղանունների մի քանի օրինակ՝ *Ան-արծաթ*, *Ան-կշտ-ան*, *Անմահ-ուրջան ջուր*, *Ղժ-գույն*, *Ղժ-գույնք*, *Նախ-ա-վկա*. *Նախ-ե-դուռն*, *Անդր-կովկաս* կամ *Այսր-կովկաս*, *Նախ-իջ-ե-վան*:

Այս և այլ նախածանցավոր տեղանունների պարզ դիտարկումն ակնհայտ է դարձնում, որ դրանք տեղանվանակերտ արժեք չունեն հայերենում, ընդամենը հնարավոր է նախածանցավոր կառուցվածք ունեցող հասարակ գոյականների տեղանվանացում՝ ելնելով անվանակոչվող միավորի այլևայլ բնութագրիչներից՝ *Անարծաթ*-գյուղի բնակիչները հայտնի են եղել իրենց անշահախնդրությամբ, *Անկշտան*-բնակիչները անկուշտ մարդկանց համբավ են ունեցել, *Անմահուրջան ջուր*՝ աղբյուրի հանքային ջուրը հայտնի է եղել իր բուժիչ հատկություններով, *Ղժգույն* կամ *Նախեղուռն*-ավանները կարող էին այսպես անվանակոչվել տեղանքի բնակլի-

⁸ Никонов В.А., *Славянский топонимический тип/ Вопросы географии*, 1962, էջ 12:

մայական կամ դիրքային հատկանիշների շնորհիվ, նույնը վերաբերում է *Անդրկովկաս* կամ *Այսրկովկաս* տեղանուններին: *Անբերդ* (Ամբերդ) տեղանվան վերաբերյալ կան ստուգաբանական երկվորություններ: Գ. Ջահուկյանը *ան/ամ* բաղադրիչների համար երկու ենթադրություն է կատարում՝ կա՛մ բուն հայկական «ան-, համա-, միա-» իմաստներով, կա՛մ պահլավական *am/an* նախածանցից⁹:

Այս ածանցի հետ կապված՝ Գ. Ղափանցյանն ավելի վաղ պնդում էր, որ տվյալ *ան/an*-ը խուռիտական արմատ է «աստված» նշանակությամբ, որի վերապրուկային ձև է համարում *Օովիան* > *Օովիանար* հատկանվան վերջին բաղադրիչը¹⁰:

Բուն նախածանցների հետ մեկտեղ ժամանակակից հայերենում բառակազմական արժեք են ստացել գրաբարյան նախդիրները՝ *առ, գ, ի(յ), ընդ, ըստ, ց*: Մեր լեզվի հին շրջանում նախդիրները գործածվել են տարբեր հոլովներով դրված գոյականների հետ՝ արտահայտելով քերականական բազմազան իմաստներ: Լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում նախդիրների արտահայտած բազմազան իմաստները և տարբեր հոլովների հետ գործածվելու հատկանիշը սկսել են մթազնել և ջնջվել, հաղթանակել է խոսքում ամենահաճախ դրսևորվող իմաստներից մեկը, որի պատճառով էլ նախդիրներն աստիճանաբար վերածվել են բառակազմական ձևույթների: Տեղանունների պարագայում այսպիսի արժեք ունի *առ* նախդիրը, որովհետև այն, հայցական կամ տրական հոլովների հետ դրվելով, արտահայտել է ինչ-որ բանին մոտ լինելու իմաստը, իսկ աշխարհագրական միավորի կամ բնակավայրի անվանակոչման ժամանակ շատ կարևոր է տեղանքում արդեն հայտնի միավորին մոտ գտնվելու հանգամանքը, որը տեղանունների առաջացման հատկապես հնագույն հատվածում դառնում էր անվանման հիմք: Այս եղանակով են հայերենում կազմվել հետևյալ տեղանունները՝ *Առ-ինձ, Առ-բերդ, Առ-ավան, Առ-գուլ, Առ-ուս, Առ-նիստ, Առ-ափի, Առ Նոյ ոտն*>*Առնու* և այլն:

⁹ Գ. Ջահուկյան, նշյալ աշխատությունը, էջ 415:

¹⁰ Գ. Ղափանցյան, *Սովետական Հայաստանի նոր տեղանունների մասին*, ՀՍՍՀԳԱ «Տեղեկագիր», N1, 1954, էջ 15:

Մնացյալ նախդիրները տեղանվանակերտ արժեք չեն դրսևորել հայերենի զարգացման ոչ մի փուլում: Գ. Ջահուկյանը նման տիպի կազմությունները պայմանականորեն է համարում նախածանցավոր, որովհետև, նրա ճշմարիտ դիտարկմամբ, օրինակ, բուն հայկական հիմքով և ածանցով *Առբերան(ի)*-ն նախդրավոր կապակցության (առ+ բերան+ի) միասնացումն է որպես տեղանուն և ոչ թե բուն նախդրավոր կազմության¹¹:

Հայերենի ածանցները բավական մանրամասն քննարկված են և՛ տարժամանակյա, և՛ համաժամանակյա կտրվածքներով, սակայն տեղանվանակերտ դարձած ածանցները յուրահատուկ բնույթ ունեն, և դրանց առանձին վերլուծություն, եթե եղել է, ապա՝ թուուցիկ:

Առաջացած լինելով հասարակ գոյականներ, ածականներ, անգամ բայեր կերտող ածանցներից՝ այսպիսի ձևույթները, հատուկ գոյականներ կազմելով, ըստ էության փոխում են իրենց ունեցած առաջնային իմաստները:

Հայերենում, ինչպես և այլ լեզուներում տեղանվանակերտ հստակ արժեք ունեն վերջածանցները: Մեր լեզվում վերջածանցների ընդհանուր թիվը հասնում է 200-ի: Վերջածանցներն իբրև բառակազմական ձևույթներ՝ ձևի և իմաստի միասնություն կազմող լեզվական միավորներ են, որոնց ձևը հնչյունական կազմն է, իսկ իմաստը՝ այն նշանակությունը, որը արտահայտվում է նրանով: Ունենալով թե՛ ձև, թե՛ իմաստ՝ վերջածանցները, սակայն, վերացարկված լեզվական միավորներ են՝ նյութական որոշակի իմաստ չարտահայտող: Ծագումնաբանական տեսանկյունից վերջածանցները. ա) մթագնած իմաստով բառարմատներ են՝ հնչյունափոխ կամ անհնչյունափոխ՝ *հատ - ատ, կերտ, շեն, վան, վետ*, բ) քերականական իմաստը կորցրած ձևույթներ՝ հոգնակերտներ, հոլովիչներ, հոլովակերտներ, դերբայների, երբեմն նաև՝ խոնարհման վերջավորություններ՝ *ք, ս, ի, ոց, էալ, ող* և այլն: գ) Դրանք կարող են լինել նաև փոխառյալ մասնիկներ՝ *ան, շեն, պատ, շատ, կերտ, ստան*: Գ. Ջահուկյանը տեղանունների առումով նշում է, որ հնդեվ-

¹¹ Գ. Ջահուկյան, նշյալ աշխատությունը, էջ 415:

րոպական ծագման ածանցների հետ մեկտեղ հայոց լեզվում տեղանվանակերտ գործառույթ շատ ավելի հաճախ ստացել են փոխառյալ ածանցները՝ հիմնականում իրանական՝ *ակ, ական, իկ, պատ, ստան, վագ ...*

Ընդունված դասակարգմամբ՝ տարբերակվում են անվանական և բայական վերջածանցները: Անվանական վերջածանցները կազմում են անուն խոսքի մասեր, իսկ բայական ածանցները՝ բայեր կամ դերբայներ: Տեղանունների բառակազմական քննության տեսանկյունից ուշադրության են արժանի ոչ միայն անվանական վերջածանցները, այլև բայական: Ճիշտ է, վերջիններս տոկոսային հարաբերակցությամբ շատ ավելի փոքր տեղ են գրավում անվանական վերջածանցների համեմատությամբ, սակայն հայոց լեզվի զարգացման տարբեր փուլերում դերբայակերտ վերջածանցները կազմել են նոր տեղանուններ: Արդի հայերենում դերբայակերտ ածանցներն այլևս տեղանվանակերտ արժեք չունեն, դրանց զգալի մասը մանրատեղանուններ են, ժողովրդախոսակցական կառույցների՝ տեղանվան արժեք ձեռք բերած, կրճատված ձևեր: Թվարկենք դերբայակերտ այն վերջածանցները, որոնք հայերենում տեղանուններ են կազմել՝ *-յալ- Առաքյալ, Երևյալ, -իչ- Չարդարիչ, -ելի- Չմայլելի, Նազելի, Առակելի, -ող- Աղողող, Ծաղկող, -ած- Գողի սպանված, Կոտրած, Ճաքած, Վարած ...* Միաժամանակ նշենք, որ նման ածանցներն այսօր կենսունակ չեն, նրանցով նոր տեղանուններ չեն կազմվում:

Տեղանվանակերտ այն ածանցները, որոնք, իբրև բառակազմական ձևայիններ, շարունակում են նոր բառեր, անուններ ստեղծել, կոչվում են գործուն կամ կենսունակ՝ ի տարբերություն այն ածանցների, որոնցով առհասարակ նոր տեղանուններ չեն կազմվել: Ինչպես նշում է Ն.Պողոսյանն իր «Հայերենի տեղանունների բառակազմությունը և հարակից հարցեր» աշխատանքում. «Տեղանունների բառակազմության պրոցեսում ինքնին ածանցներ չեն առաջանում՝ բացի որոշ քերականական ձևայիններն ածանցների անցման գործընթացին նպաստելուց ... Տեղանունները վերցնում են

լեզվում արդեն իսկ պատրաստի ածանցները (ինչպես և բառակազմական կադապարներն ու միջոցներն ընդհանրապես) և որպես պատրաստի միավորներ իրենցում ևս օգտագործում՝ այդ միավորներին իմաստային ինչ-ինչ փոխակերպումներ հաղորդելով»¹²:

Նման փոփոխությունները հանգում են լիմաստ բառերի վերածմանը վերջածանցների, այս երևույթն առկա է բոլոր լեզուներում, օրինակ՝ գերմանական տեղանվանակերտ ածանցների վերաբերյալ Մ. Ֆլոյերը և Մ. Կորսմայերը գրում են. «Տեղանունների կազմությանը մասնակցող վերջածանցներն իրենց ծագմամբ պատկանում են տարբեր ժամանակահատվածների, և դրանցից յուրաքանչյուրն ունի իր լայն օգտագործման որոշակի շրջանը: Ապելատիվ բառապաշարին պատկանող որոշ վերջածանցներ պատմական որոշյալ ժամանակահատվածում առաջացել են ինքնակա բառերից, դիցուք, ստորին հին գերմաներենի -tum-ը առաջացել է Keisertum-ից, որը հին բարձր գերմաներենում հանդես էր գալիս tuom ձևով»¹³:

Հայերենի տարբեր փուլերում տարբեր ածանցներ են հանդես եկել տեղանվանական ընդծված գործառույթով, բայց կան ածանցներ, որոնք այս տեսանկյունից վերժամանակյա տեղանվանակազմիչներ են, որոնք էլ կփորձենք զատորոշել: Նշենք, որ հայկական բարձրավանդակի տեղանվանածանցների առաջին քննություններից մեկը պատկանում է Ն. Ադոնցին, որն իր «Քննական պատմություն հայոց» երկի «Ռասսայի և Ծագման հարցը» ենթագլխում նախ արձանագրում է, որ ազգերի, ավելի որոշակի Ուրարտուն ստեղծած ազգի ծագման և տարածման ոլորտը որոշելու համար պետք է հենվել անվանագիտության (օնոմաստիկայի) վրա, և քանի որ այն ժամանակներում ցեղանունները նաև երկրանուններ էին, ապա տեղանվանագիտությունը դառնում է բանալի տվյալ տարածքի ցեղերի բնույթի որոշման համար: Ն. Ադոնցն առանձնացնում է՝ *-hi*,

¹² Ն. Պողոսյան, *Հայերենի տեղանունների բառակազմությունը և հարակից հարցեր*, Ե., 2005, էջ 55:

¹³ Flöer Michael und Korsmeier Maria, *Die Ortsnamen des Kreises Soest*, Bielefeld, 2009, էջ 504:

-(i)ni կամ *-hi-ni, -ri, -zi* ածանցները, որոնք ժողովրդանուն-երկրանուն էին կերտում և վկայված են խեթական, ասուրական և ուրարտական սեպագիր աղբյուրներում, որոնց զգալի մասը պահապանվել է հետագա հայկական տեղանվանացանկում: Այսպես՝ *-hi*՝ *Դիաուե-իսի, Էրիա-իսի, Աբելիանի-իսի, -ni*՝ *Վելիքու-նի, Էթիու-նի, Միտան-նի, -ri*՝ *Նաի-րի, Շուպ-րի, Շուբա-րի, Մուգ-րի, -zi*՝ *Ագ-զի, Ալ-զի և այլն*¹⁴: Նշյալ ածանցների համակարգայնությունը Ադոնցին մղում է այն եզրակացության, որ դրանք պատկանում են մինևույն ժողովրդի տարբեր ճյուղերի և միասնական լեզվի: Այդ լեզուն Ադոնցը հստակ չի կոչում հայերեն ըստ ամենայնի տվյալների սակավության պատճառով, բայց հետագա բոլոր ուսումնասիրությունները փաստում են, որ դրանք նախահայկական են կամ արդեն՝ հայկական են: Արդի տեղանվանակերտների մեջ դրանց հետքերն էլ ապացուցում են այս իրողությունը:

Այսպիսով կարող ենք արձանագրել, որ հայոց տեղանունների բառակազմական բնութագիրը վեր է հանում երեք հազարամյակների պատմություն ունեցող կադապարներ, որոնք արտացոլում են նախալեզվի հիմնական օրինաչափությունները, ինչպես նաև ենթաշերտային տարբեր իրողություններ, որոնք լեզվի պատմության հետագա փուլերի ընթացքում ենթարկվել են ընդհանուր կանոնարկման:

Narine Dilbaryan- The lexical characteristics of Armenian place names. - The vocabulary of each language is an open system, a set of constantly changing units. Lexical shifts directly express changes in the life of the community speaking this language in all areas, from politics, economics, to spiritual culture, linguistic thinking. Toponyms form a relatively closed subsystem in the vocabulary, which is an open system, since changes in the toponymic vocabulary occur much more slowly. The analysis of the lexical constructions of the Armenian toponyms shows the presence in them of the ancient features of the word formation of the Indo-European proto-language, as well as various substrate phenomena, both in

¹⁴ Ն.Ադոնց, *Քննական Պատմություն Հայոց*, Երկեր, հ. Դ, Ե., 2009, էջ 303-304:

the case of simple, derivative, and complex toponyms. The article analyzes the most common locative prefixes of the Armenian language: **առ-, ահար-, ալար-, վերձ-, նախ-,** *suffixes -ալ, -իլ, -կերս, -վան, -ալան, -ք,* and word word formation with the connecting vowel **-ս-**, without it, with reduplicated roots, etc.

Key words: Armenian toponyms, proto-language, substratum, word formation, derivation, composition, phonetic change.

Narine Dilbaryan, YSU, Ph.D. YSU associate professor,
narine.dilbaryan@ysu.am

Нарине Дилбарян - Лексическая характеристика армянских топонимов. - Лексика каждого языка является открытой системой, набором постоянно меняющихся единиц. Лексические сдвиги непосредственно выражают изменения жизни общности, говорящей на этом языке, во всех сферах, от политики, экономики до духовной культуры, языкового мышления. Топонимы образуют относительно закрытую подсистему в лексике, представляющей собой открытую систему, поскольку изменения в топонимическом словарном составе происходят гораздо медленнее. Исследования лексических конструкций армянских топонимов показывает наличие в них древних особенностей словообразования индоевропейского праязыка, а также различных субстратных явлений, как в случае простых, производных, так и сложных топонимов. В статье анализируются наиболее распространенные локативные префиксы армянского языка: **առ-, ահար-, ալար-, վերձ-, նախ-**, суффиксы **-ալ, -իլ, -կերս, -վան, -ալան, -ք,** и многосложные конструкции словосложения с соединительной гласной **-ս-**, без нее, с редуцированными корнями и т.д.

Ключевые слова: Армянские топонимы, праязык, субстрат, словообразование, деривация, словосложение, фонетические изменения.

Нарине Дилбарян, кандидат филологических наук, доцент ЕГУ,
narine.dilbaryan@ysu.am